

לאה פרייס

מה ידוע על שילוחם של יהודים מגטו ורשה לבוברויסק ולסמולנסק באביב-קיץ 1942?

מבוא

בתחילת שנות השבעים של המאה שעברה פנתה פרקליטות העיר המבורג למחלקה לחקר פשעי הנאצים של משטרת ישראל כדי לגבות עדויות על פשעים שבוצעו במחנה-יער (Waldlager) שהקימו הגרמנים סמוך לעיר בוברויסק (Bobruysk) שבביילורוסיה. הפנייה נעשתה בעקבות חקירה שנערכה בעניינו של איש הס"ס אוברשטרומבנפירר רודולף פנייר (Pannier) שפיקד על המחנה מיוני 1943. מן החקירה התברר כי במקום, ששימש בסיס הספקה מרכזי של גזרת רוסיה-מרכז (Russland-Mitte) בפיקוד הוואפן ס"ס (Waffen SS), הוקם גם מחנה ליהודים (Judenlager). במהלך החקירה הפנו חוקרי משטרת ישראל את תשומת לבם של עובדי ארכיון יד ושם לעובדה שעם היהודים שנשלחו מגטו ורשה למחנה היער בבוברויסק נמנו גם כמה עשרות נערים יהודים.

בדיקת הנושא העלתה כי עד ראשית שנות השבעים של המאה העשרים לא הגיעה לארכיון יד ושם ולו עדות אחת מניצולי המחנה בבוברויסק. ועוד התברר, שגם בשני הכרכים של הקטלוג הגדול על מחנות ריכוז ומחנות עבודה בשטחי הכיבוש הנאצי, שיצאו לאור בשנת 1949 בארולסן (Arolsen), אין כל רישום על מחנה זה, ורק במדריך של הצלב האדום הבין-לאומי משנת 1969 ניתן למצוא נתונים מעטים ביותר על אודותיו.¹ עם הזמן, בעיקר בעקבות משפטים שנערכו בהמבורג ובהולנד לאנשי הס"ס ששירתו במחנה, צוין בכמה מחקרים דבר שילוחם של יהודים מוורשה לביילורוסיה וגם נמצא אזכור קצר של מחנה ליהודים שהוקם סמוך לבוברויסק.²

1 מרים פלג (הוך-מריאנסקה), עובדת מחלקת העדויות של ארכיון יד ושם שגבתה עדות מאסירי המחנה, כתבה בדצמבר 1974 בהערות מקדימות לעדויותיהם: "במשך כל שנות העבודה באיסוף עדויות מניצולי המחנות למיניהם, לא הודמן לנו אף עד אחד מניצולי המחנה בבוברויסק, ולא מצאנו שום חומר ראיוני על מחנה זה בארכיון יד ושם בירושלים. גם בשני הכרכים של הקטלוג הגדול על מחנות הריכוז ועבודה בשטחי הכיבוש הגרמני שיצאו לאור בארולסן בשנת 1949 אין רישום כלשהו על המחנה בבוברויסק, ורק במדריך הצלב האדום הבינלאומי משנת 1969 בדף 466 נמצאים נתונים קלושים ביותר". ראו: ארכיון יד ושם (איו"ש), O.3/3757.

2 ראו: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik* 1998), pp. 762-764. *in Weißrussland, 1941 bis 1944*, Hamburg: HIS Verlag (1998), pp. 762-764. כמו כן ראו: Wolfgang

מאמר זה יעסוק בייחודו של מחנה היהודים בכסיס ההספקה בבוברויסק, בסיבות להקמתו ובגורל היהודים שנכלאו בו, ותישאל השאלה מדוע שלושה עשורים לאחר המלחמה נפקד מקומו ממפת המחנות. סוגיה נוספת שתידון במאמר היא גורלם של היהודים מגטו ורשה ששולחו באותה העת גם למינסק ולסמולנסק (Smolensk) – כמה מהם שולחו לשם, מתי ומדוע, ומה ידוע עליהם.

מענה לשאלות אלו אפשר למצוא בעדויות שמסרו ניצולי המחנה בבוברויסק והמחנה בסמולנסק למוסדות תיעוד למיניהם; בדוחות חקירה משפטיים שהתבססו על עדויותיהם של ניצולים ושל אנשי הס"ס ששירתו במקום; בהכרעת הדין במשפטיהם של מפקדיו הישירים של מחנה היהודים; בקטעי יומנים מגטו ורשה המתארים את מהלך הגירוש לשטחי ברית-המועצות הכבושים; ובדוחות ומזכרים בני התקופה.

נסיבות הקמתם של מחנה היער ומחנה היהודים

מקיץ 1941 ואילך, במהלך מבצע ברברוסה ועם כיבוש שטחי ברית-המועצות בידי הגרמנים, נדרשו מפקדות הוואפן ס"ס רוסייה-מרכז ורוסייה-דרום שבשטחי הממשל הצבאי³ להקים בסיסי הספקה לקבוצת הארמיות של הצבא הגרמני שפעלו שם. לשם כך הוקם בתחילת 1942 בסיס הספקה מרכזי במחנה יער סמוך לכפר (סובחוז) קיסלוויצ'י (Kiselevichi), כשמונה קילומטרים מדרום-מזרח לעיר בוברויסק שבמזרח ביילורוסיה – אזור שהיה בשליטת הממשל הצבאי הגרמני.⁴

מחנה היער, שלפני הפלישה הגרמנית שימש בסיס הכשרה לקציני שריון של הצבא האדום, שכן ליד מסילת הברזל שבין בוברויסק לאוסיפוביצי (Ossipovichi) והיו בו

Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland*, 1941-1944, Paderborn: Schoeningh (2005), pp. 906-908. יצחק ארד הזכיר באחד ממאמריו את גירושם של יהודי ורשה לבוברויסק בקיץ 1942, אולם הנתונים שהובאו שם חלקיים ומקצתם לא מדויקים, כמו למשל מספר המגורשים. ראו: יצחק ארד, "שואת יהודי ברית-המועצות", שנתון משואה כט (תשס"א) (שלושה מיליון: השואה בשטחי ברית-המועצות), עמ' 9-44, בעמ' 30, וראו גם: Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln, NB, and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem (2009), p. 287.

3 שטחים נרחבים בברית-המועצות הכבושה שהיו קרובים לחזית היו נתונים לשליטת הממשל הצבאי הגרמני מן היום הראשון לכיבוש ועד נסיגת הכוחות הגרמניים משם. מרחב זה שמלנינגרד בצפון ועד קרים ומבואות הקווקז בדרום כלל את רוב שטחי מזרח ביילורוסיה, שהיו נתונים לשליטתה של קבוצת הארמיות מרכז; את אזורי מזרח אוקראינה, שהיו בשליטת קבוצת הארמיות דרום; ואזורים מן הרפובליקה הרוסית ממבואות לנינגרד ועד קרים ורוסטוב בדרום, שהיו בשליטתה של קבוצת הארמיות צפון. ראו: יצחק ארד, תולדות השואה – ברית-המועצות והשטחים המסופחים (שני כרכים), ירושלים: יד ושם (2004), כרך א, עמ' 341, 350, 360.

4 פסק הדין במשפטם של קורט קלבק, וילהלם אייקהוף ואחרים על הרצח בבוברויסק ב-1942-1943, איז"ש, TR.10/829; כתב אישום נגד קורט קלבק ואחרים, איז"ש, TR.10/814.

קסרקטיני עץ דו־קומתיים שיכלו לשכן יותר מ־2,000 נפשות וכמה אורוות סוסים עשויות עץ אף הן. כשנתפסו בידי הגרמנים היו המבנים האלה מוזנחים מאוד, אך קרבנם למסילת הברזל הייתה יתרון גדול. המפקד הראשון של המחנה והממונה על בנייתו מחדש ועל הפעלתו היה איש הס"ס שטנדרטנפירר גאורג מרטין (Martin). לשם בניית המחנה ואחזקתו השוטפת נזקק מרטין לכוח אדם, ומאחר שזה לא עמד לרשותו מתוך הכוחות הצבאיים הגרמניים ששירתו במקום, הוא תכנן לגייס עובדים יהודים; הללו היו באחריות המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA), אשר עם ראשיו היו לו קשרים הדוקים. על הצורך בכוח עבודה יהודי דיווח מרטין לאריך פון דם בך־צלווסקי (von dem Bach Zelewski), שהיה המפקד הבכיר של הס"ס והמשטרה (HSSPF) של רוסיה־מרכז. לאחר שבך־צלווסקי ביקר במקום (על אף מצבו הפיזי והמנטלי המעורער באותם ימים) ומן הסתם נתן את הסכמתו, החל מרטין לממש את תוכניתו. עם זאת, מעדות מאוחרת שמסר שלישו של מרטין עולה שהבאת כוח עבודה יהודי מוורשה למחנה ההספקה בבוברויסק הייתה יוזמתו של מרטין, שלא אחת התעמת עם המפקד הבכיר של המשטרה והס"ס על עניינים שונים, ובהם גם על יוזמה זו. בך־צלווסקי חשש גם הוא מן הסכנות שטמונות בהבאת יהודים לעבודה בבסיס צבאי. אך המחסור בכוח אדם עובד ולחצו של מרטין הכריעו.⁵

במסגרת ההכנות להקמת מחנה היהודים בבסיס ההספקה בבוברויסק, הובאה ממחנה הס"ס בדמביצה (Dębica) שבפולין פלוגת עבודה של 60 אנשי ס"ס אשר הוצבו בה לאחר שהועמדו לדין והורשעו בעברות למיניהן (Strafkompanie). הפלוגה הייתה כפופה למנהל הכללי של הס"ס בברלין (אגף III), אך מפקדיה הישירים היו קציני המחנה בבוברויסק, והיא נועדה להכין את המחנה לבואם של היהודים ולהשגיח עליהם. מלבדה שירתו במחנה ההספקה אנשי ואפן ס"ס שנפצעו ושוב לא היו כשירים לשירות קרבי, פלוגת ס"ס דנית,⁶ פלוגה של שומרים לטוים,⁷ פועלי כפייה פולנים שעבדו במחנה בבנייה ומספרם לא ידוע, וכן פולקסדויטשה פולנים שהתגייסו לס"ס.⁸

5 תקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, אי"ש, TR.10/1223.
 6 על המתנדבים הדנים בוואפן ס"ס ראו: Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen, and Peter Scharff Smith, "The Danish Volunteers in the Waffen SS and their Contribution to the Holocaust and the Nazi War of Extermination", in: Mette Bostholm Jensen and Steven L. B. Jensen (eds.), *Denmark and the Holocaust*, Copenhagen: Institute for International Studies (2003), pp. 62-101.
 7 תקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, אי"ש, TR.10/1223.
 8 עדות שרגא זיסהולץ, אי"ש, O.3/3757.

גטו ורשה: גירוש יהודים לבורז'סק ולסמולנסק

בערב שבועות תש"ב, 21 במאי 1942, נפל דבר בגטו ורשה. כ־960 יהודים, ובהם כ־150 נערים בני 13 עד 16 שהיו כלואים בבית הסוהר של הגטו ברחוב גנשה (Gęsia), נחטפו ונעצרו בידי משטרת הסדר היהודית בפקודת השלטונות הגרמניים. העצורים נכלאו באחת מתחנות המשטרה שבגטו וכעבור שבוע שולחו ל"כיוון בלתי ידוע" במסגרת גירוש המוני שהיה למעשה הגירוש ההמוני הראשון מגטו ורשה. ברקע נפוצו שמועות בדבר חטיפות דומות של יהודים ממחוז לובלין,⁹ ותחושות האי־ודאות והחרדה הלכו וגברו. כשנדע על המצוד, ומחשש לחטיפות צפויות, החליטו הרב שמעון הוברבנד¹⁰ וקומץ משכניו להסתתר בליל החג עד תום המצוד בחדרון מוסווה היטב בבניין מגוריהם ברחוב זמנהוף 19, ששימש גם מקום משכנה של אחת מתחנות המשטרה היהודית שבה רוכזו החטופים בטרם שילוחם. הוברבנד השקיף מדירתו על ההתרחשויות בגטו ב־28 וב־29 במאי 1942 – הימים שבהם רוכזו מאות החטופים היהודים באותה תחנת משטרה. החטופים עברו מיון, לאחר מכן הועברו לאומשלגפליץ (Umschlagplatz), כיכר השילוחים), ומשם שולחו בטרנספורט מן הגטו. הוברבנד תיעד ללא כחל וסרק את המראות הקשים באותה יממה, את המהומה שפרצה בגטו בעקבות החטיפה, את זעקות השבר של החטופים ושל בני משפחותיהם שצבאו על בניין המשטרה במשך ימים ואת ניסיונותיהם הכושלים לחלץ את יקיריהם.¹¹

הוברבנד לא ידע לאן נשלחו החטופים, אך מיומנים אחרים שנכתבו בגטו באותם ימים מתברר כי היו מי שידעו משהו על יעד השילוח, אם כי היה מדובר במידע חלקי ביותר. אדם צ'רניאקוב, יושב ראש היודנרט בוורשה, כתב ביומנו ב־30 במאי 1942: "אמש נאספו 914 (ביניהם 150 בני נעורים מגיל 15 עד 18) ובבוקר נשלחו לבורז'סק". ליד המילה בבורז'סק הוסיף צ'רניאקוב סימן שאלה.¹² פרץ אופוצ'ינסקי, עיתונאי וממתעדי "עונג שבת", רשם ביומנו בסוף מאי 1942 כי 100 בחורים מבית הסוהר ברחוב גנשה

9 הגירויים מלובלין למחנה המוות בלוז'ץ (Bełżec) החלו ב־17 במרץ 1942, ושמועות על כך הגיעו לגטו ורשה.
10 הרב שמעון הוברבנד (1909-1942) נולד בחנצ'ין (Chęciny) שבמחוז קילצה (Kielce) בפולין, הוסמך לרבנות, השתקע בפיוטרקוב טריבונלסקי (Piotrków Trybunalski), ייסד שם את החברה למדעי היהדות ופרסם דברי ספרות ומחקרים על תולדות יהודי פולין. ב־1940 הגיע לוורשה והשתלב במדור הדתי של המוסד לעזרה עצמית יהודית והיה חבר בהנהלת ארכיון "עונג שבת" בניהולו של עמנואל רינגלבלום. ב־18 באוגוסט 1942 גורש למחנה טרבלינקה ונרצח שם.

11 את עיקר זעמו הפנה הוברבנד אל מעלליה של משטרת הסדר היהודית שהשתתפה במצוד השתתפות פעילה. תיאור מפורט של חטיפת מאות יהודים בגטו ורשה במאי 1942, כליאתם ושילוחם ראו בתוך: לאה פרייס, "כרוניקה לא מוכרת: מתוך עיזבונו של הרב שמעון הוברבנד, גטו ורשה, מאי-יוני 1942", יד ושם – קובץ מחקרים לת, 1 (תש"ע), עמ' 53-86.

12 אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשא 1939.6.9-23.7.1942 (עורכים): נחמן בלומנטל, אריה טרסקובר, נתן עק ויוסף קרמיש, ירושלים: יד ושם (תשכ"ט), עמ' 303.

הצטרפו לקבוצה שנתפסה יום קודם לכן ונשלחו לעבודת כפייה בכוברוויסק.¹⁵ עמנואל רינגלבלום¹⁴ ציין בכתביו כי החטופים שולחו למחנה עבודה של ארגון טודט (Todt) בכוברוויסק,¹⁵ והרש ואסר, מזכיר הארכיון, התייחס לחטיפה ביומנו: "ד"ר עמנואל [רינגלבלום] שוב סבור, על סמך ידיעות מהימנות, שהכול ייסעו לבוברויסק כדי לבנות שם ביצורים. כך או כך, ורשה הייתה היום כמרקחה",¹⁶ שכן בפעם הראשונה גורשו קרוב ל-1,000 יהודים מן הגטו למקום "לא ידוע".¹⁷

בדוח החודשי הקבוע שנדרש יושב ראש היודנרט בוורשה להעביר לשלטונות הכיבוש על פעילותו נמסר בחודש מאי 1942 כי מחלקת העבודה של היודנרט סיפקה כ-950 עובדים לעבודה בשטחים במזרח (Ostgebieten). בדוח צוין כי 450 התגייסו מרצון והאחרים נאספו בחוצות או נלקחו מבית הסוהר.¹⁸

הטרנספורט השני לבוברויסק יצא מוורשה בסוף יולי 1942 – בתום השבוע הראשון לגירוש הגדול של יהודי ורשה למחנה המוות טרבלינקה. רוב תושבי הגטו נחטפו ברחובות או נלכדו בבתיהם, ולמאות גברים צעירים שנתפסו הוצע לעבוד במחנות עבודה בתנאים טובים.¹⁹ על-פי הדוח של יושב ראש היודנרט של ורשה לחודש יולי 1942²⁰ מתברר כי בסוף החודש שולחו מן הגטו 1,413 עובדים – 413 למחנות עבודה

13 פרץ אופוצ'ינסקי, רשימות (תרגום: אברהם יבין), תל אביב: הקיבוץ המאוחד (תש"ל), עמ' 221-222. כמו כן ציין אופוצ'ינסקי כי העיתונאי מונד, עובד בבית ההוצאה של העיתון היינט, נתפס ונשלח לבוברויסק. שם, עמ' 223.

14 עמנואל רינגלבלום (1900-1944), יליד בוצ'ץ' (Buczacz) שבגליציה המזרחית, היסטוריון ופוליטיקאי. עם פרוץ המלחמה ארגן סביבו צוות עובדים מסורים ויום את הקמתו של ארכיון "עונג שבת" – ארכיון מחתרתי שפעל בגטו ורשה במטרה לתעד את שואת יהודי פולין. רינגלבלום, אשתו ובנו נרצחו במרץ 1944 במקום מסתור בוורשה.

15 עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה – גיטו וארשה: ספטמבר 1939-דצמבר 1942 (עורכים: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם), ירושלים: יד ושם ובית לוחמי הגטאות (תשנ"ג), עמ' 375.

16 "רשימות היומן של הרש ואסר" (מבוא והערות: יוסף קרמיש), יד ושם – קובץ מחקרים טו (תשמ"ד), עמ' 161-228, בעמ' 227.

17 ראו: Ptzedwiosnie, 15 במאי 1942, בתוך: ישראל שחם (עורך), עתונות המחותרת היהודית בווארשה, כרך ו: מארס 1942 – יולי 1944, ירושלים: יד ושם (תשנ"ז), עמ' 332; ידיעות, יוני 1942, שם, עמ' 348.

18 דוח יושב ראש היודנרט של ורשה, חודש מאי 1942, איו"ש O.51/143. מן הראוי לציין כי בדוח לא צוינו שמות המקומות שאליהם נשלחו היהודים.

19 ד"ר ליאון פולישיוק, רופא יהודי מגטו ורשה, ציין בויוכרונותיו שנכתבו בספטמבר 1943, כי ב-22 ביולי 1942 נקבעה השתתפותו בישיבה שזימנה ועדת המחנות של היודנרט בוורשה. "בפקודת מחלקת העבודה היינו אמורים למנות בישיבה זו שני רופאים למחנה העבודה בבוברויסק, למחנה הזה יצאו לפני כמה ימים כ-1,000 יהודים שנתפסו ברחובות בעזרתם הנמרצת של שירותי הסדר שלנו", כתב, אולם בעקבות תחילת הגירוש נידונו בישיבה נושאים אחרים. ראו: זיכרונותיו של הרופא ד"ר ליאון פולישיוק מהאקציה הגדולה בגטו ורשה, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבל"ג), מדור אוספים, 3182.

20 מהשבוע האחרון של יולי 1942, בעקבות התאבדותו של צ'רניאקוב, נשא בתפקיד יושב ראש היודנרט של ורשה

בדיסטריקט לובלין, ו-1,000 נוספים למינסק ולבסיס של קומנדו אוויר מוסקבה (Luftgaukommando Moskau), שהמפקדה שלו הייתה בסמולנסק.²¹

על-פי חילופי אגרות בין וילהלם קובה (Kube),²² הגנרלקומיסר של ביילורוסיה, ובין הממונה עליו, רייכסקומיסר אוסטלנד (Ostland) היינריך לוזה (Lohse), טרנספורט זה נועד ככל הנראה להישלח מלכתחילה למינסק, אלא שקובה התנגד לשילוחם של כ-1,000 יהודים מוורשה למינסק ב-31 ביולי 1942. קובה הביע אפוא את מחאתו בסדרת מכתבים ששלח ללוזה וציין בהם כי יהודים פולנים אינם שונים מיהודים רוסיים בשנאתם היוקדת ללאומיות הגרמנית, ושהסכנה הביטחונית הטמונה בנוכחותם במתקנים של הצבא הגרמני עולה על התועלת העשויה לצמות מעבודתם. "אבקש מן הרייכסקומיסר, בקדימות עליונה, למנוע משלוחים כאלה", כתב קובה ללוזה.²³ ואולם מתברר שמתצית מכלל 1,000 המגורשים מוורשה לא נשלחו למינסק אלא למחנה סמוך לבורז'יסק, שהשתייך כאמור לאזור שבתחום הממשל הצבאי ולא לרייכסקומיסריאט ביילורוסיה שבפיקוד קובה. קבוצה אחרת נשלחה ככל הידוע לסמולנסק, גם היא בתחום הממשל הצבאי, אפשר שבגלל התנגדותו הנמרצת של קובה לקלוט את היהודים בתחום שליטתו. להערכתו של כריסטיאן גרלך, למרות התנגדותו העזה של קובה לקליטת משלוח יהודים מוורשה (כפי שהתנגד לקליטת משלוחי יהודים ממקומות אחרים) וכוונתו המוצהרת לחסלם, ספק אם בסופו של דבר הצליח לממש את תוכניתו ולהוציא זאת אל הפועל.²⁴

האם בכך פסק שילוח היהודים מגטו ורשה לשטחים הסובייטיים הכבושים? מתברר כי בדוח של יושב ראש היודנרט של ורשה לחודש אוגוסט 1942 צוין במפורש כי באותו חודש נשלחו כ-2,530 בני אדם (ובהם 281 נשים) למחנות עבודה מחוץ לוורשה, בכללם 600 לבורז'יסק ו-1,258 ללובלין.²⁵ אלא שמן הדוחות של המשפטים שנערכו בהמבורג ובהולנד ומן העדויות שנמסרו במשפטים אלו עולה כי אותם 600 היהודים שלגביהם צוין בדוח אוגוסט שנשלחו לבורז'יסק לא הגיעו לשם אלא לסמולנסק. אישוש לכך אנו מוצאים בעדותו של יוסף בן-חיים (קונסקובולסקי), שבאמצע אוגוסט 1942 נחטף בחוצות הגטו וב-17 באותו חודש נשלח לעבוד במחנה של הס"ס בסמולנסק.²⁶ עדים

מרק ליכטנבאום. ראו: דוח יושב ראש היודנרט של ורשה, יולי 1942, איו"ש, O.51/143.

21 שם. יש להניח שהיהודים שנשלחו למחוז לובלין הועברו למחנה העבודה טרווניקי (Trawniki).

22 וילהלם קובה (1887-1943), עסקן נאצי. בשנים 1924-1928 היה חבר הרייכסטג מטעם המפלגה הנאצית וב-1941 מונה גנרלקומיסר של ביילורוסיה. ב-22 בספטמבר 1943 נהרג בביתו במינסק מפצצה שהטמינה תחת מיטתו משרתת שהייתה שליחת הפרטיזונים הסובייטיים.

23 איו"ש, O.53/132.

24 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 763.

25 דוח יושב ראש היודנרט של ורשה, אוגוסט 1942, איו"ש, O.51/143. מקום שילוחם של היתר לא צוין.

26 עדות יוסף בן-חיים (קונסקובולסקי), איו"ש, O.3/3756.

אחרים מן הטרנספורט הזה לא נמצאו.²⁷ לבוברויסק הגיעו אפוא שני טרנספורטים של יהודים מוורשה ולא יותר.

שילוחם של 1,500 היהודים בשני הטרנספורטים מוורשה לבוברויסק באביב-קיץ 1942 הוטל על שני קציני ס"ס ששירתו במחנה היער, קורט קלבק (Klebeck) וולדמר וילהלם (Wilhelm).²⁸ הנסיעה לבוברויסק נמשכה כשלושה ימים, והיהודים נדחסו לקרונות בקר ללא מזון ומים. כשהגיעה הרכבת ליעדה היו רבים מהם מותשים ומורעבים. היו שמתו בדרך.²⁹

היהודים שנותרו בגטו ורשה לא ידעו הרבה על גורלם של מי ששולחו לבוברויסק ולסמולנסק.³⁰ בינואר 1943 התפרסמו בגטו ורשה ידיעות על מכתבים ששיגרו יהודים ממקומות אלו, ובפרסום שהוציא ארכיון עונג שבת נכתב: "אפילו ניתוח שטחי של מכתבים אלו מוליך למסקנה כי מדובר בזיופים. שנית התחבולה הגרמנית הזו לא תצליח".³¹ פרסום זה נועד מן הסתם לפזר אשליות שאולי נייערו בקרב שארית הפלטה שעדיין נותרה בגטו ורשה.

אופיו ותפקודו של מחנה יהודים במחנה היער בבוברויסק

מחנה היער, או הבסיס הצבאי הסמוך לבוברויסק, השתרע על שטח של יותר משלושה קילומטרים רבועים והוקף גדר תיל ותעלות מגן. משני צדי הדרך הראשית של המחנה נמצאו מגוריהם של קציני הס"ס ששירתו במחנה, מגוריהם של אנשי הס"ס ופלוגות העבודה והשמירה, תאי מעצר, קזינו, בית קולנוע, משרדי המטה של המחנה, מטבח, מוסכים, סדנאות עבודה, מחסני מזון והספקה ומגרשי חניה לכלי הרכב של הוורמכט. במרוצת הזמן, בעקבות לחימתם של כוחות הכיבוש הגרמני נגד פעולות ההתנגדות של המקומיים ושל התנועה הפרטיזנית הסובייטית, התרחב המחנה במידה ניכרת, ולנוכח

27 שרגא זיסהולץ טוען כי אחד מאחיו נחטף בגטו ורשה, נשלח לסמולנסק ונספה שם, ראו: עדות שרגא זיסהולץ, איו"ש, VT-449.

28 דוח יושב ראש היודנטר של ורשה, יולי 1942, איו"ש, O.51/143. עם זאת, עדים שונים – אסירים יהודים ואנשי ס"ס ששירתו במחנה – נוקבים גם במספרים גבוהים יותר. ראו לדוגמה: חקירתם של רוזולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, איו"ש, TR.10/1223.

29 עדות ארווין מייסינג, איו"ש, O.93/1891.

30 אברהם לוין כתב ביומנו ב-13 ביוני 1942: "ממאות הצעירים שנחטפו לפני שבועיים למחנה עבודה ונכלאו בקרונות חתומים, אין כל ידיעה. דבר לא ידוע על גורלם". ראו: חוי בן ששון ולאה פרייס, "ימי דמדומים: דפים עלומים מיומנו של אברהם לוין, גטו ורשה, מאי-יולי 1942", יד ושם – קובץ מחקרים לג (תשס"ה), עמ' 5-46, בעמ' 18.

31 איו"ש, M.10/AR.2-333.

המשימות החדשות שהוטלו עליו הוסב ממחנה הספקה בלבד למחנה צבאי מבוזר.³² בקצה הדרום-מערבי של מחנה היער הוקם מחנה היהודים.³³

בעת הקמתו באביב 1942 היה מחנה היהודים מחנה קטן ובו ארבעה מבנים שבימי הסובייטים שימשו אורות. עם הזמן בנו האסירים היהודים צריפים נוספים, בין היתר כדי לשכן בהם את אסירי הטרנספורט השני.³⁴ מחנה היהודים גודר בתיל, ומחוץ לו היה משרד המפקדה הגרמנית שהייתה אחראית על עובדי הכפייה היהודים. כמו כן נבנו מעבר לגדר שהקיפה את המחנה מטבח שדה ומעין מרפאה, שבעצם לא היו בה כל אמצעים לסיוע לחולים. היות שבמקום לא היה מתקן רחצה, אחת לכמה חודשים הוסעו האסירים היהודים למתקני רחצה בעיר בוברויסק עצמה.³⁵

היהודים הראשונים שהגיעו למחנה נכלאו תחילה באורות מוזהמות ואטומות; פעמיים ביום הכניסו לשם פרוסת לחם ומים, ורק כעבור שבוע נפתחו האורות ונערך מפקד. מצבם הפיזי הירוד של מקצת האסירים והעובדה שהיו בהם יותר מ-150 נערים בני 13-16 עוררו את זעמו של מרטין, מפקד מחנה היער.³⁶ יש להניח שמשום כך התברשו האסירים היהודים כי מי שמרגיש חלש או חולה יוכל לחזור לוורשה. ואכן, רבים, ובהם לא מעט נערים, התפתו והצהירו על רצונם לחזור. כ-100 אסירים שנבחרו הועלו על משאית, הובלו לבור חול (שכונה Bombenlager, מחנה הפצצות) לא הרחק מקו מסילת הברזל שמדרום למחנה, ושם נורו ונקברו.³⁷ מהדי קולות הירי שעלו מן היער ומפריטי לבוש שהוחזרו למחנה למדו היהודים שנותרו על שעלה בגורלם של "השבים לוורשה". זה היה הרצח ההמוני הראשון של אסירים יהודים במחנה. שיטת הונאה דומה הופעלה גם על היהודים שהגיעו בטרנספורט השני; גם להם הוצע לחזור לוורשה, ו-80 אסירים שנענו להצעה נרצחו.³⁸

בכל אחד מהצריפים שבמחנה היהודים שוכנו בין 80 ל-100 יהודים – ומספרם הלך ופחת מדי יום. על כל צריף היה ממונה איש ס"ס, ונוסף על כך מונה במחנה גם "זקן יהודים" (Judenältester), אך מן המקורות שבידינו לא ברור מה עשה ומה היה תפקידו. כל אסיר נשא על בגדיו את המספר האישי שקיבל וכך זוהה, ומלבד זה נותרו האסירים

32 ראו: Philip W. Blood, *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*, Washington, D.C.: Potomac Books (2006), pp 155-157.

33 ראו: איור בתוך הקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, אי"ש, TR.10/1223.

34 עדות אברהם מייזנר, אי"ש, O.93/2474.

35 עדות יצחק ורשטיין, אי"ש, O.33/5272.

36 עדות שלמה וקסמן, אי"ש, O.3/3755; עדות שרגא זיסהולץ, אי"ש, VT/449.

37 שם.

38 הקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, אי"ש, TR.10/1223; עדות שרגא זיסהולץ, אי"ש, VT/449.

בלא כלום.³⁹ בקיץ לבשו האסירים בגדי עבודה קלים, מפוספסים בגוון בהיר, ואילו בחורף לבשו את שאריות הבגדים של היהודים שנרצחו. זוג קבקי עץ שקיבלו האסירים התבלו עד מהרה ואז הם נאלצו ללכת יחפים, רגליהם קפאו וסיכוייהם להאריך ימים היו קטנים. פעמיים ביום קיבלו היהודים מזון דל שהוכן במטבח האסירים, וככל שחלף הזמן ופחת מספר האסירים, צומצמו מכסות המזון. אסירים שהצליחו להשיג מנת מזון עודפת ונתפסו נענשו קשות, וכמה מהם אף נורו למוות.⁴⁰

המפקד שנערך מדי בוקר שימש למפקדי המחנה הזדמנות נוספת לדלל את אוכלוסיית האסירים היהודים. אחרי המפקד יצאו האסירים לעבודות ניקיון, בנייה, חפירה, סחיבת עצים ביער, העמסת פחם על קרוניות, עזרה במחסנים, רעיית חזירים, חייטות, סנדלרות וטבחות. כמו כן עסקו בעבודות שהיו בתחום מומחיותם, כגון טכנאות חשמל ורדיו ותיקוני רכב.⁴¹ בערב, עם שובם למחנה היהודים, בדקו השומרים את הרשימות שברשותם, ומי שבמהלך יום העבודה לא עמד בציפיות הממונים עליו ספג בין 10 ל-15 מלקות. מרבית המוכים לא שבו לאיתנם. הם חלו ונחלשו, ובתוך זמן קצר סיימו את חייהם בירייה ביער הסמוך. מן העדויות עולה כי רק מעטים מתו מוות טבעי. הרוב נרצחו ביער, וכמה התאבדו בתלייה. גופות המתים נקברו בידי שני אסירים יהודים – לא לפני שבמצוות הממונים עליהם עקרו את שיני הזהב מפייהם.⁴²

מלבד הרצח בירי, שהיה שכיח ביותר במחנה היהודים, נפלו האסירים היהודים קורבן להתעללות של מפקדיהם הישירים, שהייתה מסתיימת במוות בהטבעה או בדרך כלל בתלייה. אסירים שניסו לברוח ונתפסו נתלו לעיני כל לשם הרתעה והפתחה. ג'ק שפיגל העיד כי בעקבות ניסיון בריחה של שני נערים מן המחנה נצטוו היהודים לתלות את אחד הנערים שנתפס בצריף המגורים שלו, ומי שסירבו נתלו אף הם.⁴³ אסירים פצועים נשלחו לבית החולים בבוברויסק, ואיברייהם נקטעו ללא הרדמה.⁴⁴ יצחק וסרשטיין, שהגיע לבוברויסק בטרנספורט הראשון באביב 1942, סיפר לימים כי שישה שבועות לאחר שהגיעו היהודים למחנה היער בבוברויסק פחת מספרם בחצי.⁴⁵

במחקר על מחנות לעבודת כפייה ליהודים בשטחי פולין והחבלים הסובביטיים הכבושים קובע מריו ונצל כי במקביל לעבודת הכפייה של האסירים היהודים במחנה ההספקה של הצבא במחנה היער הסמוך לבוברויסק, נשלחו כ-70 יהודים לעבודת כפייה

39 יצחק וסרשטיין ציין בעדותו כי מספרו היה 551. ראו: עדות יצחק וסרשטיין, איו"ש, O.33-5272.

40 שם.

41 עדות משה מאנה, איו"ש, O.3/9301.

42 עדות שרגא זיסהולץ, איו"ש, VT/449.

43 הנער השני נורה ונהרג. ראו: עדותו של ג'ק שפיגל, *United States Holocaust Memorial Museum*

Archive (USHMMA), RG-50,002°002

44 עדות שרגא זיסהולץ, איו"ש, VT/449.

45 עדות יצחק וסרשטיין, איו"ש, O.33/5272.

במצודה בעיר בוברויסק עצמה. בעיר שכן גם המטה הכלכלי של הס"ס והמשטרה של רוסיה-מרכז. ונצל כותב, לעומת זאת, שיהודים אלו עבדו בעיר במפעל לטקסטיל ובתחנת הרכבת והיו נתונים לשמירה של משטרת עזר ביילורוסית מקומית, ולקראת חיסול מחנה היהודים בבסיס הצבאי בספטמבר 1943 הם הוחזרו למחנה שביער כדי לשלחם חזרה לגנרלגוברנמן עם כל היהודים שנותרו בבסיס הצבאי.⁴⁶

מעדותם של שני יהודים אחרים ששרדו מתברר כי כ-40 אסירים יהודים נשלחו ממחנה היער לבית חרושת לנעליים, 15 קילומטרים מהמחנה, ועבדו שם עבור הס"ס בתפירה ובתיקון של נעליים ומגפיים. לעבודה זו נבחרו מי שהצהירו כי זאת מומחיתם, גם אם היו חסרי ידע או ניסיון מקצועי.⁴⁷ על-פי עדותו של היימן בלאדי, שעבד גם הוא בבית החרושת לנעליים, התנאים במקום העבודה היו נוחים יותר. מקום הלונה היה סביר, הייתה אפשרות להסיק את מקום המגורים, הקשרים שנרקמו עם העובדים הביילורוסים סייעו בהשגת מזון, והעונשים שהוטלו על האסירים היהודים הסתכמו לרוב במלקות ולא בירי.⁴⁸

הפיקוד במחנה היער

את המדיניות הכללית כלפי האסירים היהודים במחנה גיבשו ועיצבו מפקדי מחנה היער, גאורג מרטין ואחריו רודולף פנייר, שעם כניסתו לתפקיד ביוני 1943 שוב לא היו רוב היהודים בין החיים. הטיפול הישיר באסירים היהודים היה נתון למעשה בידי שורה של אנשי ס"ס זוטרים. היורים שבהם, שהשתייכו ליחידת משגיחי העבודה, נבחרו משום שהיה אפשר לסמוך על תפקודם ועל שתיתקם. רוב היורים עשו זאת מרצונם, והצטרפו אליהם גם שומרים אוקראינים ולטוים.⁴⁹

המפקדים הראשונים של מחנה היהודים היו אוטו זלדנר (Söldner)⁵⁰ וסגנו, שהיו כפופים למרטין. השניים מיעטו להגיע למחנה ואת ההוראות העבירו לכפופים להם וגם

46 Mario Wenzel, "Zwangsarbeitslager für Juden in den besetzten polnischen und sowjetischen Gebieten", in: Wolfgang Benz and Barbara Distel (eds.), *Der Ort des Terrors*, vol. 9, Munich: C. H. Beck (2009), pp. 125-155, on p. 146. ראו גם: עדות שלמה לוביניצקי, איר"ש, O.3/7315.

47 ארווין מייסינג טען בעדותו כי לא היה בקי במלאכת הסנדלרות כלל ועיקר, אך בחושי הבין כי רצוי להתנדב לעבודה מקצועית כלשהי. ראו: עדות ארווין מייסינג, איר"ש, O.93/1891.

48 עדות היימן בלאדי, איר"ש, O.93/2541.

49 פסק הדין במשפטם של קורט קלבק, וילהלם אייקהוף ואחרים על רצח בבוברויסק ב-1942-1943, איר"ש, TR.10/829.

50 על-פי עדותה של אשתו, יוהנה זלדנר, בקיץ 1942 הוא נשלח לבוברויסק ממקום שירותו במחנה הריכוז נוינגמה (Neuengamme) שבהמבורג. ראו: הקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, איר"ש, TR.10/1223.

התירו להם לנהל את המחנה על-פי שיקול דעתם. זלדנר נורה למוות בוורשה ביולי 1943, ואת מקומו תפס וילהלם אייקהוף (Eickhoff) – ששימש באופן מעשי המפקד בשטח.⁵¹

מחנה היהודים חוסל באמצע ספטמבר 1943, ואילו מחנה ההספקה הצבאי הוסיף לפעול, בעיקר כבסיס ללחימה נגד פעולות ההתנגדות של גורמים מקומיים. עם התקדמות הצבא האדום חוסל המחנה סופית. כ-1,500 יהודים גורשו למחנה בוברויסק; 15 חודשים מאז הגיעו אליו ראשוני המגורשים באביב 1942 שרדו מהם רק 90.⁵² הללו הועברו למינסק, ומשם כעבור שבוע הוסעו למחוז לובלין ופוזרו שם במחנות מיידנק, טרווניקי, בודזין (Budzyn) ורדום (Radom), ואחדים הגיעו גם לאושוויץ.⁵³

יהודים מוורשה בסמולנסק

על-פי חוות דעת של אחד המומחים במשפט שנערך בהמבורג לאנשי הס"ס ששירתו בבוברויסק, מחנה היהודים בבסיס הצבאי הסמוך לעיר היה היחיד בשטח הממשל הצבאי שהוחזק בו יהודים מן הגנרלגוברנמן.⁵⁴ ואולם בניגוד לטענתו מתברר כי היו כנראה עוד מחנות בשטח הממשל הצבאי שהובאו אליהם יהודים מן הגנרלגוברנמן, שכן בד בבד עם הטרנספורט השני מגטו ורשה לבוברויסק נשלחו עוד 500 יהודים למחנה שהיה שייך לחיל האוויר הגרמני בסמולנסק. אלא שעל גורלם של יהודים אלה כמעט לא ידוע דבר. מן ההתכתבות בין הגנרלקומיסר קובה לרייכסקומיסר לווה בנוגע ל-1,000 יהודים שהגיעו בסוף יולי 1942 מוורשה לתחום ממשלו, אפשר להניח כי אותם 500 גברים יהודים שלא הגיעו לבוברויסק נרצחו באתר הרצח הסמוך למחנה מאלי טרוסטיניץ (Maly Trostinets).⁵⁵ אלא שמדובר בהנחות נסיבתיות, ואין לנו ידיעות מפורשות על כך. יתר על כן, שלמה זמברוזסקי, שנלקח בסוף יולי 1942 מגטו ורשה, הגיע לסמולנסק ועבד שם בנגרות במחנה של הס"ד, מסר בעדותו לימים שהופרד מיתר המגורשים

51 פסק הדין במשפטם של קורט קלבק, וילהלם אייקהוף ואחרים על רצח בבוברויסק ב-1942-1943, איז"ש, TR.10/829. לאחר המלחמה הועמד אייקהוף לדין, הורשע ונידון ל-12 שנות מאסר. הוא ערער על חומרת העונש לערכאות גבוהות יותר בגרמניה ובסופו של דבר נידון למאסר עולם.

52 שם. על-פי עדותו של ורשטיין שרדו 41 יהודים, אבל לא ברור אם הוא מתייחס רק לאלה שנמצאו במחנה היער בלי להביא בחשבון את האסירים שהועברו לעבוד במפעל הנעליים.

53 עדות יצחק ורשטיין, איז"ש, O.33/5272; עדות שרגא זיסהולץ, איז"ש, O.3/3757; עדות שלמה לובניצקי, איז"ש, O.3/3754; עדות שלמה וקסמן, איז"ש, O.3/3755; עדות אברהם פבישבין, איז"ש, O.3/3641; עדות משה מאנה, איז"ש, O.3/9301.

54 חקירתם של רודולף פנייר ואחרים הנאשמים ברצח יהודים בבוברויסק, איז"ש, TR.10/1223.

55 איז"ש, O.53/132.

שהגיעו עמו לסמולנסק.⁵⁶ עד אחר, יוסף בן-חיים (קונסקובולסקי), סיפר לימים כי נחטף במחצית אוגוסט 1942 ברחובות גטו ורשה, ובתום מסע שנמשך כשבוע הגיע לסמולנסק עם עוד כ-400 יהודים. בסמולנסק הוטל עליהם לבנות את מטה הס"ס במקום. הוא פגש שם גם יהודים שגורשו לפניו מגטו ורשה ואת מקצתם אף הכיר. בן-חיים זכר היטב שאחדים מהיהודים שפגש בסמולנסק נשארו בחיים, ש"מצבם היה נורא" ורובם חוסלו.⁵⁷ במגורשים מגטו ורשה לסמולנסק היו גם יהודים שהובאו מן העיירה גרוייץ (Grojec), כ-40 קילומטרים ממערב לוורשה. הקהילה היהודית והגטו בגרוייץ חוסלו בשתי פעימות, בראשונה שבהן, ב-28 בפברואר 1941, הוגלו יותר מ-3,000 יהודים לגטו ורשה, ורק שתי קבוצות הורשו להישאר עם משפחותיהן בגרוייץ: קבוצה של 83 יהודים בעלי מקצועות חיוניים, וקבוצה של כ-200 יהודים שעבדו בשדה התעופה באחד הכפרים הסמוכים. כ-1,000 יהודים נמלטו בעת הפינוי לעיירה ביאלוב'גי (Białobrzegi) שבמחוז רדום.⁵⁸ באחד הימים במחצית ספטמבר 1942 פקדו הגרמנים במפתיע על היהודים שעבדו בעיירה לעזוב את בתיהם, ובתוך דקות אחדות הם הועלו על משאית והוסעו לאומשלגפלץ בגטו ורשה. הקבוצה הוחזקה במקום כשלושה-ארבעה ימים עם אלפי יהודי ורשה שנחטפו מן הגטו. ועדה רפואית ואנשי גסטפו ערכו סלקציה, כ-400 גברים ונשים כשירים לעבודה נבחרו והועלו על רכבת משא, ולאחר מסע ממושך, משפיל ומפרך, הגיעו לסמולנסק.

ואולם קביעת מספר המגורשים מוורשה לסמולנסק ומספר הגירושים ומועדיהם מעוררת לא מעט קושי, בעיקר כשמשווים בין דוחות היודנרט של גטו ורשה לבין העדויות שבידינו. כך למשל ציינו האחים יוסף ואברהם המר כי גורשו לוורשה מגרוייץ בצום גדליה (14 בספטמבר 1942) וכעבור ימים מספר גורשו לסמולנסק,⁵⁹ זמברזוסקי ציין שהגיע לסמולנסק סמוך לראש השנה (יש להניח שמדובר בספטמבר 1942), ואילו בדות של היודנרט בוורשה מצוין כי כ-2,565 יהודים גורשו מגטו ורשה ל"דולאג" (Dulag - מחנה מעבר) בין 12 ל-18 בספטמבר 1942 ולא מפורט דבר מעבר לזה.⁶⁰

56 עדות שלמה זמברזוסקי, איו"ש, V.T/5752.

57 בן-חיים נמנה עם הטרנספורט השלישי שיצא מגטו ורשה לשטחי הממשל הצבאי בברית-המועצות הכבושה במחצית אוגוסט 1942. ראו: עדות יוסף בן-חיים (קונסקובולסקי), איו"ש, O.3/3756.

58 איו"ש, TR.11/12.4; עדות מנדל בקר, איו"ש, M.1.E/713.

59 יוסף ואברהם יעקב האמער, "די לעצטע אויסידלונג", בתוך: ישראל בער אלטערמאן (עורך), מגילת גריצע, תל אביב: ארגון יוצאי גרוייץ בישראל (1955), עמ' 294; עדות הנרי זילברשטיין, איו"ש, O.93/12115. אופוצ'ינסקי מציין כי שהגירוש היה ב-17 בספטמבר 1942. ראו: Joseph Kermish (ed.), *To Live With Honor and Die With Honor: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S"* (Oneg Shabath), Jerusalem: Yad Vashem (1986), p. 108.

60 דוח יושב ראש היודנרט בוורשה, ספטמבר 1942, איו"ש, O.51/143.

אפשר שמהומת האירועים שפקדה את הגטו באותם ימים וחילופי הגברי ביוזמנו גרמו לרישום לא מדויק, ואפשר שהדבר נובע מזיכרון המטושטש של העדים. כך או כך, אין לקבוע בוודאות כמה יהודים הובאו לשם מוורשה ומתי.

אחד המעטים שהתייחס לגירוש לסמולנסק היה עמנואל רינגלבלום. הוא כתב ביוזמנו על גירוש של 1,500 יהודים "בריאים" מוורשה לסמולנסק, אך לא ציין את המועד המדויק, אלא רק שהיה אחרי סוף יולי 1942.⁶¹ באזכור מאוחר יותר ביוזמנו, בדצמבר 1942, ציין רינגלבלום כי המגורשים לסמולנסק היו אנשי משטרת הסדר היהודית, והוסיף: "המשופשים פחות, שלא היה להם כסף או פרוטקציה, הלכו לטרבלינקה או לכל מיני מחנות כגון סמולנסק או לובלין".⁶² וברשימה נוספת כתב: "דרישות שלום עצובות הגיעו גם משוטרים שיצאו לסמולנסק".⁶³ פרץ אופוצ'ינסקי, מן המתעדים הפוריים של ארכיון עונג שבת, התייחס אף הוא לגירוש לסמולנסק. אופוצ'ינסקי דיווח ביוזמנו כי ב-15 בספטמבר 1942 התנהל מצוד אינטנסיבי ברחובות הגטו, ואף-על-פי שהיה נדמה כי האומשלגפלץ נסגר וחדל לפעול, נלכדו אלפי בני אדם ורוכזו שם, ועל-פי השמועות יועדו להישלח לסמולנסק.⁶⁴

מן הראוי לציין שעורכי המהדורה העברית של יומן רינגלבלום כתבו בהערותיהם כי לא ידוע דבר על טרנספורטים אלו.⁶⁵ ככל הנראה, בשל התייעוד המועט ובהיעדרם של ניצולים נוספים שימסרו עדות על מה שהתרחש בסמולנסק, התעלם המחקר מקבוצה זו. ואולם במחקרו על שואת יהודי ברית-המועצות כתב ההיסטוריון יצחק ארד, על-פי עדות שנגבתה מיד לאחר המלחמה, כי נוסף על יהודים מקייב ויהודים מקומיים נורו למוות ליד הכנסייה בסמולנסק, במקום שבו שכן מטה הגסטפו, גם 300 יהודים מוורשה.⁶⁶

מדבריהם של מעט העדים משורדי הטרנספורט לסמולנסק מתברר כי היהודים שהגיעו מוורשה הובאו למחנה צבאי של הס"ס לעבודות בנייה ותחזוקה שעבדו בו גם פועלים מקומיים. הם חולקו לקבוצות עבודה של 15 עובדים כל אחת. בראש כל קבוצה עמדו מנהלי עבודה מקומיים שהכו אותם בלי הרף. קצתם עבדו כסבלים ונשאו ממקום למקום משאות כבדים של אבנים, ברזל ועצים, ואחרים עסקו בעבודות מקצועיות כגון נגרות, תפירה וספרות. מדי יום נהגו אנשי הס"ס לעשות במקום סלקציה, ומי שלא

61 רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 394.

62 שם, עמ' 431.

63 שם, עמ' 434.

64 Kermish, *To Live With Honor*, p. 107.

65 רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 434.

66 ארד מסתמך על עדות שנגבתה מקומיים. ראו: איו"ש, M.33/604; ארד, תולדות השואה - ברית-המועצות,

כרך א, עמ' 519.

עמד בציפיותיהם הוצא ונורה למוות. לילותיהם של מי שנותרו היו טרופי שינה מפחד מן הצפוי להם ביום המחרת, המחשבות האובדניות לא הרפו, והיו אסירים שהתאבדו.⁶⁷ שלא כמו הטרנספורט שנשלח למחנה היער בבוברויסק, למחנה בסמולנסק נשלחו גם נשים, והן עברו התעללויות מיניות מהרדות. בקור העז ששרר באזור הן נצטוו להתפשט ולרוץ עירומות; צעירות יהודיות זומנו לפעמים להילולות של אנשי ס"ס, ולאחר שאנסו אותן ירו בהן למוות.⁶⁸ "בגיהינום הזה היינו 11 חודשים", סיכמו האחים יוסף ואברהם המר.⁶⁹ בסתיו 1943 פונו האסירים היהודים למינסק, וכעבור שבועיים נשלחו למיידנק.⁷⁰ ממיידנק הועברו קצתם למחנה בליזין (Blyżyn) שבמחוז רדום,⁷¹ למחנות בודזין וטרונניקי⁷² שבמחוז לובלין ומשם לפלשוב (Płaszów) שבמחוז קרקוב, ומעטים הגיעו גם למחנה אבנזה (Ebensee) באוסטריה. מסע מפותל ואכזרי זה גבה את חייהם של יהודים רבים, ומעדותם של האחים המר שנמסרה לאחר המלחמה מתברר שמ־83 היהודים שנלקחו בקיץ 1942 מגרוייץ שרדו רק ארבעה.⁷³

67 האמער, "די לעצטע אויסוידלונג", עמ' 296-298.

68 למרות האיסור החמור שהטילו הנאצים על קשר מיני עם יהודים, ובייחוד עם נשים יהודיות, שנחשב בעיניהם חילול הגזע, ידוע על הפרות לא מעטות של איסור זה. ראו לדוגמה: הערמאן קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, ניו יורק: יידישער וויסנשאפטלעכע אינסטיטוט - ייווא (1961), עמ' 354-355; בעדות שמסרה קָבָה אפשטיין (שמורה בארכיון ייווא) נמסר בפירוט סיפורן של ארבע נערות יהודיות שנשפטו והוצאו להורג בעוון "חילול הגזע", ראו: שם. ד"ר לוז אפשטיין, רופא מגטו וילנה, מזכיר ביומנו בתחילת אוקטובר 1942 את דבר מאסרן של צעירות יהודיות בגטו בעוון "חילול הגזע". ראו: יומן לוז אפשטיין, אי"ש, P.10/161. על מקרה של חילול הגזע בגטו ורשה ראו: יומן יחיאל גורני, אי"ש, M.10/AR.1-29. על מקרים דומים דיווח ברשימותיו שמעון הוברנד, ראו: אי"ש, M.10/AR.1-48. במחנה לעבודת כפייה ליהודים ("יולאג" - Julag) בטרנופול שבגליציה הקים מפקד המחנה הגרמני וילהלם רוקיטה (Rokita) הרמון ובו נשים יהודיות. ראו: גוסטב ומרים (אנגל) גינסברג, בממלכת הקש: אב ובתו - יומן ורשימות מן המחבוא בטרנופול ובסביבותיה, ירושלים: יד ושם (2014), עמ' 105-109; עדות מרדכי הורוביץ, אי"ש, O.33/1103.

69 האמער, "די לעצטע אויסוידלונג", עמ' 296-298.

70 שם.

71 עדויות נגד המפקד נל (Nell) שגבתה משטרת ישראל משורדי המחנה בליזין, אי"ש, T.11/2.3.

72 David Silberklang, *Gates of Tears: The Holocaust in the Lublin District*, Jerusalem: Yad Vashem (2013), p. 394; מכתב ששלח דוד שולמן ממחנה טרונוניקי אל אדולף ברמן באוקטובר 1943 ובו דיווח בין היתר על טרנספורטים של יהודים מסמולנסק וממינסק שהובאו למחנה, בתוך: מכתבים מדוד שולמן מטרונניקי אל אדולף ברמן, אבל"ג, מדור אוספים, 6117.

73 האמער, "די לעצטע אויסוידלונג", עמ' 299.

המקורות: שחזור בעקבות טראומה

להבדיל ממחקרים מקיפים שנעשו ונעשים על המחנות לסוגיהם, ובייחוד המחקרים על המחנות לעבודת כפייה שכתבו פליציה קראי,⁷⁴ בלה גוטרמן,⁷⁵ שרה בנדר,⁷⁶ וולף גרונר⁷⁷ וכריסטופר בראונינג,⁷⁸ שקצתם נסמכים על עדויות ניצולים, מן הראוי לציין כי המידע על מחנה היהודים בבוברויסק נשאב ברובו מעדויות ומפרוטוקולים של משפטים. כך, לשם השוואה, התבסס מחקרו של בראונינג על מחנה העבודה בסטרחוביצה (Starachowice) על מסה קריטית של 292 עדויות המלמדות על החיים במחנה לעבודת כפייה (Zwangsarbeitslager), ואילו מאגר העדויות על מחנה היער בבוברויסק קטן מאוד, שכן מרטין, המפקד הראשון של מחנה ההספקה, התאבד, וזלדנר, שהיה ממונה על מחנה היהודים, נהרג. החקירה המשפטית התמקדה אפוא בפשעיהם של קומץ אנשי ס"ס זוטרים ששירתו במחנה,⁷⁹ שחיפשו בחקירתם מפלט בשכחה ובהתחמקות – "לא הכרתי", "לא ראיתי", "לא היה לי קשר לזה" וכדומה היו תשובות שכיחות לשאלות שהופנו אליהם – ואף על-פי כן חלק נכבד מן המידע על שהתחולל במחנה התקבל מפייהם.

פרטים על המחנה התבררו גם במשפטו של יוהנס לויין (Loyen), איש ואפן ס"ס הולנדי ששירת במחנה היער ונשפט בהולנד בראשית שנות השבעים של המאה העשרים. הפרוטוקול ממשפט זה גנוז בארכיון NIOD (המכון ההולנדי לתיעוד המלחמה) באמסטרדם, ומטעמים של החוק המקומי לשמירת צנעת הפרט הוא סגור לעיון, אבל מעדויות שמסרו ניצולי המחנה ליד ושם עולה שלוין נודע לשמצה באופיו הרצחני ובמעשיו האכזריים. שלמה לוביניצקי העיד על תאוות ההתעללות שאפיינה את לויין,⁸⁰

74 פליציה קראי, המוות בצהוב: מחנה העבודה סקרז'יסקו-קמייננה, ירושלים: יד ושם ואוניברסיטת תל אביב (1994).

75 בלה גוטרמן, גשר צר אל החיים: יהודים במחנה הריכוז גרוס-רוזן ובמחנות העבודה שלו (1940-1945), ירושלים: יד ושם (2000).

76 שרה בנדר, "המחנות לעבודת כפייה ליהודים במחוז רדום (1939-1945) – מבט כללי", בתוך: שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דויד בנקיר ודליה עופר (עורכים), השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטרמן, ירושלים: יד ושם והאוניברסיטה העברית – המכון ליהדות זמננו (תשס"ב), עמ' 105-132; הנ"ל, בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה 1939-1944, ירושלים: יד ושם (2012), עמ' 219-266.

77 Wolf Gruner, *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944* (trans: Kathleen M. Dell'Orto), Cambridge: Cambridge University Press (2006).

78 Christopher R. Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*, New York: W. W. Norton (2010), ובמהדורה העברית: כריסטופר ר' בראונינג, זיכרון של הישרדות: במחנה כפייה בוויז'ניץ/סטרכוביצה (תרגום: מיכל אלפון), ירושלים: יד ושם (2011).

79 אי"ש, TR.10/2859.

80 עדות שלמה לוביניצקי, אי"ש, O.3/7315.

ווסרשטיין, שהכירו היטב, כתב עליו: "לא רק שהיה הגרוע מכולם, הוא היה השטן בעצמו".⁸¹

אשר לעדים היהודים – נראה כי אלה מצאו מפלט בשתיקה או בהימנעות יותר מאשר בשכחה.⁸² במהלך החקירה המשפטית הצליחה הפרקליטות הגרמנית לאתר בכל רחבי העולם, באמריקה הדרומית והצפונית, באירופה ובישראל, 26 ניצולים יהודים. רובם השיבו על השאלות ששאלו אותם החוקרים – ולא יספו. רק שמונה מסרו עדות למוסדות התיעוד למיניהם, שניים לוועדות ההיסטוריות מיד אחרי המלחמה⁸³ (עדותו של אחד מהם הסתכמה בשלוש שורות), והשאר אחרי המשפטים – ליד ושם. נוסף עליהם, בשנות התשעים של המאה הקודמת מסרו ארבעה עדים אחרים עדות לקרן להיסטוריה חזותית מיסודו של סטיבן שפילברג⁸⁴ ולמוזיאון השואה בווינגטון. רמת העדויות, מן הסתם, איננה אחידה, אך מתברר כי מסקנותיו של כריסטופר בראונינג בסוגיית מועד מסירת העדויות והשיקול המוטעה בהעדת עדויות מוקדמות יותר⁸⁵ תקפות גם במקרה זה. מתברר כי דווקא העדויות המאוחרות הן מפורטות יותר, אף שהנתונים שמסרו העדים על מספר האסירים במחנה אינם מדויקים בעליל ורבים ציינו מספר אסירים רב יותר ממספר האסירים שידוע שהיו שם. כל העדים זכרו את השם בוברויסק כשם המקום שבו נמצא המחנה, אך אחד מהם (מייזנר) אמר בטעות שהמחנה היה באוקראינה.⁸⁶

מקומן העדויות ממחנה היער בבוברויסק ראויות לתשומת לב מיוחדת עדויותיהם של הקברן שרגא זיסהולץ, של הטבח יצחק וסרשטיין ושל הנער אברהם פבישביץ', שהיה בן 13 כשגורש לבוברויסק. שנה קודם לכן הוגלה פבישביץ' עם הוריו ואחיו מן העיירה פרושקוב (Pruszków) לגטו ורשה; הם היו פליטים חסרי כל, והמשפחה התפוררה. באחת הפעמים שיצא מן הגטו כדי להשיג מזון הוא נתפס ונשלח לשנתיים מאסר בבית הסוהר ברחוב גנשה בגטו. בעדותו לימים הוא מספר כי הזיכרון הברור ביותר מאותו אירוע הוא הבכי שאחז בו למשמע גזר הדין. פבישביץ' גורש לבוברויסק בטרנספורט הראשון. זיכרונותיו על חייו במחנה היער חלקיים ביותר, אך את הסלקציה הראשונה שנעשתה בהם לאחר הגעתם הוא לא שכח, וגם לא שכח כיצד פיתו הגרמנים את הנערים לחזור

81 עדות יצחק וסרשטיין, איר"ש, O.33/5272.

82 ראו: דוחות משפטיים באיר"ש, TR.10/829; TR.10/814.

83 עדות שרגא זיסהולץ, איר"ש, O.3/3757; עדות שלמה לובניצקי, איר"ש, O.3/3754; עדות שלמה וקסמן, איר"ש, O.3/3755; עדות אברהם פבישביץ', איר"ש, O.3/3641; עדות משה מאנה, איר"ש, O.3/9301; עדות מלך לייזרעראוויץ', איר"ש, M.1.E/1706; עדות יצחק וסרשטיין, איר"ש, O.33/5272.

84 עדות היימן בלאדי, איר"ש, O.93/2541; עדות ג'ק שפיגל, איר"ש, O.93/15071; עדות אברהם מייזנר, איר"ש, O.93/2474; עדות ארווין מייסינג, איר"ש, O.93/1891.

85 בראונינג, זיכרון של הישרדות, עמ' 26.

86 עדות אברהם מייזנר, איר"ש, O.93/2474.

הביתה לוורשה. בתוך שבריר שנייה החליט פבישביץ' להצטרף לקבוצה שקילפה תפוחי אדמה וכך ניצל מחיסול מידי.⁸⁷

שרגא זיסהולץ היה בן 18 כאשר גורש בטרנספורט השני מגטו ורשה לבוברויסק. אנשי הס"ס במחנה היער מינו אותו ויהודי נוסף לשמש קברנים ביער, וידיהם היו מלאות עבודה. זיסהולץ מסר שתי עדויות – אחת ב־1972 לארכיון יד ושם, בעקבות המשפט שנערך בהמבורג, והשנייה ב־1994. מרים פלג, שגבתה את העדות במטרה לחשוף את שהתחולל במחנה היער, כתבה בהקדמה לעדותו של זיסהולץ:

העדים שנחקרו במשטרה [בשנות השבעים] לפני מסירת עדויותיהם לארכיון יד ושם, לא היו מסוגלים לחזור על פרטי הזוועות שעברו עליהם. באופן מיוחד מורגש חוסר הבעה בעדותו של שרגא זיסהולץ, שהיה קברן במחנה וטען שיש לו מה לספר, אבל לאחר שנחקר במשטרה חזרו אליו זיכרונות נוראים ושוב אינו יכול לישון בלילות ואינו מסוגל לספר עוד פעם ובפירוט על מה שראו עיניו במחנה בוברויסק, שהיה בעצם מחנה השמדה תחת כותרת מוסוית של מחנה עבודה.⁸⁸

עדותו השנייה הייתה מצולמת ומפורטת יותר, אבל הייתה כרוכה במאמץ להרחיק את עצמו רגשית מזיכרונות האירועים, והדבר ניכר ממראה פניו. זאת ועוד, שאלות רבות נותרו בלא תשובה, משום שעיקר העדויות, של זיסהולץ ושל האחרים, הן חד-ממדיות ומתמקדות בפשעים ובמעשי הזוועה שעשו הממונים עליהם, שאת שמותיהם לא ידעו או לא זכרו. אך מעט, ואולי אף לא כלום, אפשר ללמוד מהן על חיי היומיום של מאות הגברים הצעירים במחנה, על דרכי ההתמודדות שלהם ועל אופי הקשרים שנוצרו ביניהם בתנאים של שעבוד, רעב, השפלה ורצח במשך יותר משנה. היחיד שהתייחס בדבריו לקשרים שנקמו בקרב האסירים היה שלמה וקסמן, שסיפר כי הנערים עזרו זה לזה במציאת מזון, וכי "לכל אחד היה ידיד טוב, כי לא היו לנו אז משפחות וכל אחד חיפש לעצמו כאילו אח. לי היה בחורצ'יק אחד שעבד במטבח בתוך המחנה בשם פבישביץ', הוא היה עוזר לי הרבה באוכל".⁸⁹

הטבח יצחק וסרשטיין, שעבד במטבח האסירים, מסר מידע מפורט על ימיו כאסיר במחנה בכמה הזדמנויות. נוסף על עדויותיו המקיפות גם כתב זיכרונות על קורותיו

87 עדות אברהם פבישביץ', איו"ש, O.3/3641.

88 צוקר, שותפו לעבודת הקבורה, לא שרד. ראו: עדות שרגא זיסהולץ, איו"ש, VT/449.

89 עדות שלמה וקסמן, איו"ש, O.3/3755.

בתקופת השואה,⁹⁰ ובהשוואה למקורות שנכתבו בוורשה עצמה באותם ימים, מתברר שדייק מאוד בעובדות.⁹¹

וסרשטיין היה איש צעיר בשעה שנחטף ברחובות הגטו והובא לבורז'סק בטרנספורט הראשון. בזיכרונותיו תיאר בפרוטרוט את שעבר על האסירים במחנה היער, אבל גם הוא לא התייחס לקשרים שנרקמו בין האסירים לבין עצמם. וסרשטיין הבחין מדי יום ביומו כיצד הלך והתמעט מספרם של האסירים היהודים במחנה על-פי כמות כיכרות הלחם שנמסרה לעובדי המטבח לחיתוך. בהשוואה לאסירים האחרים היה מצבו של וסרשטיין טוב: הוא עבד תחת קורת גג, הייתה לו גישה למזון, ובעיקר הייתה לו גישה למים זורמים שהיו במטבח וכך התאפשר לו להתרחץ ולשמור על ניקיון גופו.⁹² כל זה לא מנע ממנו להתמקד בזיכרונותיו בהתעללותם של אנשי הס"ס באסירים היהודים, בהשפלתם כבני אנוש ובאובדן זהותם כבני אדם.⁹³

עניין מקומן, מעמדן ותרומתן של העדויות למחקר ההיסטורי על השואה נידון בשנים האחרונות בהרחבה. אנט ויוויורקה (Wieviorka), היסטוריונית שחקרה את נושא העדויות, כותבת כך: "מלכתחילה היה ברור כי בלתי אפשרי לחקור את המחנות הנאציים ואת תולדות השואה בלי להביא בחשבון את התרומה החיונית ורבת הערך שיש לעדויותיהם של עדי ראייה".⁹⁴

ואולם אין להתעלם בשל כך מן הקשיים הטמונים בסוגה זו. כך לדוגמה עולה סוגיית מהימנותה של עדות הראייה. העדויות הרבות בתיקים משפטיים ובבתי המשפט מראות שדיווחיהם של עדי ראייה אפשר שיהיו שגויים, כפי שאכן עולה ממקצת העדויות על הגירוש לבורז'סק ולסמולנסק. תיאורי מאורעות שנמסרו ולו זמן קצר לאחר התרחשותם נבדלים מאוד זה מזה לא רק בפרטים שוליים, אלא גם בחלקיהם המשמעותיים ביותר. המסקנה, לדעתו של ברל לאנג, אינה צריכה להוביל להתעלמות מדיווחים כאלה, אלא להבנה שהשחזור ההיסטורי על סמך עדות פרטנית, כמו השימוש בכל ראייה אחרת, חייב להיות ביקורתי ולהסתמך גם על ראיות אחרות מסוגים שונים.⁹⁵

90 Isak Wasserstein, *Ich stand an der Rampe von Auschwitz*, Trochelfigen: Selbstverlag (2001)
91 תיאורו את החטיפה והגירוש מגטו ורשה מתאים מאוד לתיאור בן הזמן שכתב הוברננד. השוו: פרייס, "כרוניקה לא מוכרת", עמ' 68-76.

92 עדות יצחק וסרשטיין, איר"ש, O.33/5272; עדות נוספת שמסר לקרן ההיסטוריה חזונית מיסודו של סטיבן שפילברג, איר"ש, O.93/20149.

93 כך גם עולה מעדות וקסמן, ראו: עדות שלמה וקסמן, איר"ש, O.3/3755.
94 Henry Greenspan, Sara R. Horowitz, Éva Kovács, Berl Lang, Dori Laub, Kenneth Waltzer, and Annette Wieviorka, "Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts", *Dapim: Studies on the Holocaust* 28, 3 (2014), pp. 190-226, on p. 201.

95 שם, עמ' 206.

בעיה נוספת נובעת מן הקושי של הניצולים ושל מוסרי העדויות להתמודד מחדש עם הזוועות ועם הטראומה. הטראומה שיסודה בחוויית האימה הבלתי פוסקת וההשפלה מסבירה במידה רבה את הימנעותם של חלק נכבד מניצולי מחנה בוברויסק ממסירת עדות. לטענת הנרי גרינספן, בלב חוויית הטראומה ניצבים תחושת חוסר האונים התהומי לנוכח השמדה קרבה ו"אלימות רצחנית שאי-אפשר להעלות על הדעת" להיאבק בה, ואין מי שיעזור להתמודד עמה⁹⁶, השיתוק לנוכח האלימות הזאת, המדומה ל"תחושת ה'שקיעה בכיזה טובענית"⁹⁷, ו"הצרחה המשותקת" הנלווית אליו⁹⁸. ודורי לאוב מסביר:

הניצול עלול למצוא את עצמו מוכה אלם, משום שהוא חש שאינו מסוגל לדמיין מחדש את ההתנסות או להעבירה לשומע. זרם הנרטיב עלול להיקטע, וכתוצאה מכך עלול להיווצר פער. כשהרגשות הנחווים מחדש עזים מדי, העדות עלולה להתפורר לרסיסים מובחנים.⁹⁹

בסיכומו של דבר, כל העדויות של האסירים היהודים מבוברויסק ומסמולנסק מתמקדות בהתעללות שהתעללו בהם שוביהם ובניסיון להסביר את חידת הישרדותם כנגד כל הסיכויים. רובם קובעים כי לצד המקריות היו הגורמים המרכזיים להישארותם בחיים מקום עבודה טוב, זמינות מזון, ויחסים אישיים סבירים בינם ובין הממונה הישר עליהם.⁹⁸

מסקנות

בסערת הגירוש הגדולה שהתחוללה בגטו ורשה בקיץ 1942, שבמהלכה הובלו למחנה המוות טרבלינקה כ-265,000 בני אדם, נדחק לקרן זוית שילוחם של כמה אלפי יהודים למחנות בשטחי ברית-המועצות הכבושה. על-פי עדויותיהם, בהיותם לכוידים באומשלגפלץ הם הבינו שהשילוח מזרחה הוא הרע במיעוטו. "אתם נוסעים לחיים", נאמר להם, והם נטו להאמין.⁹⁹ ואולם לא כך חשו הצעירים היהודים שגורשו בסוף מאי 1942 וגירושם בישר למעשה תופעה שעתידה להיות כעבור חודשיים לתופעה המונית. ואכן, מתברר כי השילוח לעבודה כביכול בשטחי ברית-המועצות הכבושה לא גאל את מרביתם מן הגורל שזומן למגורשים למחנה המוות טרבלינקה. הם אמנם עבדו, אך עבודתם הייתה עבודת פרך מלווה במסכת אכזרית של התעללות והשפלה שבעבור

96 שם, עמ' 215.

97 שם, עמ' 217.

98 ראו למשל: עדות משה מאנה, איו"ש, O.3/9301; עדות אברהם מייזנר, איו"ש, O.93/2474; עדות היימן בלאדי, איו"ש, O.93/2541; עדות יצחק וטרשטיין, איו"ש, O.33/5272.

99 עדות יוסף בן-חיים (קונסוקובולסקי), איו"ש, O.3/3756.

רובם הגדול הסתיימה ברצח. קומץ קטן מהם שרדו, ולאחר שהועברו משם לשורת מחנות ריכוז הלך והידלדל מספרם אף יותר, עד שלא נותרו מהם אלא עשרות אחדות. על-פי העדויות שמסרו קצתם, הם היו משועבדים ומשוללי כל זכויות, והיחס אליהם במחנות הצבאיים בבוברויסק ובסמולנסק לא היה כאל כוח אדם בעל ערך כלשהו למאמץ המלחמתי הגרמני אלא כאל עבדים שלחיהם, כמו למותם, אין שום חשיבות או משמעות.

עם זאת, למרבה הפרדוקס, היו אסירים שזכו לרגעי חסד. שלמה וקסמן, שהיה בן 16 כשגורש לבוברויסק, סיפר בעדותו כי חלה במחנה בדלקת התוספתן, פונה באמבולנס לבית החולים של ה"ס" בעיר בוברויסק, נותח שם, וכעבור שבוע חזר ברגל למחנה. האסיר שרגא זיסהולץ שהתלווה אליו נשא אותו על גבו בדרך.¹⁰⁰ את העובדה שזכה לטיפול ולא נורה הסביר וקסמן במילים האלה:

היה זמן שאסור היה להרוג באופן רשמי [...] מקרה אחר של חיים שפרלינג שחלה במלריה, זאת אומרת קדחת. אלו היו שני המקרים ושנינו נשארנו בחיים. לכל האחרים למי שכאב דבר קטן אפילו היו הורגים אותו. לבסוף הגיעה איזה הוראה לשים קץ לזה ועל ידי זה אנחנו נשארנו בחיים.¹⁰¹

ואולם להסבר זה של וקסמן על האיסור הזמני לרצוח אין אישוש משום מקור אחר. נראה כי שרירות לבם של אנשי ה"ס" גרמה במקרים מעטים מאוד גם להצלת חייהם של האסירים. כפי שתיאר בעדותו אברהם מייזנר, שהיה בן 18 בזמן היותו במחנה, פעמיים הצליח "בדרך נס" להישאר בחיים אחרי שנענש בירי ובדרך כלשהי נחלץ מן הרצח. בפעם השלישית, כשנפצע בראשו ולא חדל לדמם, אייקהוף עצמו, המפקד בפועל של מחנה היהודים, הוא שטיפל בפצעיו ואחר כך הפקיד בידי את העבודה של צחצוח מגפי החיילים במגוריהם. בתפקיד זה זכה מייזנר במזון ובביגוד טובים מאלה שקיבלו שאר האסירים היהודים וכך הצליח לשרוד בחודשים האחרונים במחנה. "איך זה שהרוצח הזה הציל את חיי?" שאל מייזנר בעדותו – והתקשה להשיב.¹⁰²

כיצד אפשר אפוא להגדיר את מחנה היהודים בבוברויסק? האם היה מחנה לעבודת כפייה בחסות הצבא והוואפן ס"ס? ואם כן, האם היה רק מחנה עבודה או שהיה מחנה ואתר רצח בעת ובעונה אחת?

במובנים מסוימים דמה דפוס הפעולה של מחנה היהודים בבסיס הוואפן ס"ס בבוברויסק לדפוס הפעולה של מחנות הריכוז והמוות, לרבות המחנות של מבצע ריינהרד. במחנות

100 עדות שרגא זיסהולץ, איו"ש, O.3/3757.

101 עדות שלמה וקסמן, איו"ש, O.3/3755.

102 עדות אברהם מייזנר, איו"ש, O.93/2474.

אלו נבחר סגל עובדים יהודים (Lager Juden) של מאות בני אדם לצורכי התחזוקה השוטפת של המחנה. כמו במחנות המוות, למרות חיוניותם של האסירים – והם היו חיוניים – בסופו של דבר הם הוצאו להורג. על התועלת של האסירים היהודים העיד החשמלאי הראשי של המחנה, שסיפר כי יד ימינו היה מהנדס חשמל יהודי, "שעוד הייתי יכול ללמוד ממנו הרבה", אלא שיום אחד הוא לא הופיע עוד, ולאחר בירור נודע לו כי הוא נורה למוות.¹⁰³ האסירים היהודים היו כאמור חסרי שם, נטולי זהות ובני מוות, וגורמים זוטרים בשדרת הפיקוד קיבלו את החירות המלאה לרצוח אותם בקלות, בשרירות לב ובאורה יומיומי.¹⁰⁴

שאלה נוספת היא מדוע לא הובאו למחנה בוברויסק יהודים מקומיים ומדוע נשלחו אליו אסירים מגטו ורשה דווקא. בעיר בוברויסק שברפובליקה הסובייטית הביילורוסית התגוררו ערב הפלישה הגרמנית יותר מ־25,000 יהודים, ומי שנותרו במקום נרצחו בסוף 1941.¹⁰⁵ יתר על כן, היהודים המקומיים נתפסו בעיני הגרמנים מסוכנים ביותר, הן משום שנחשבו אושיותיו של המשטר הבולשוויקי, האויב האידיאולוגי השנוא שיש לעקור אותו מן השורש, הן בשל החשש מן הקשרים שהם עלולים ליצור עם גורמי מחתרת מקומיים. הדים לכך נשמעים בדברים שצוטטו לעיל מתוך חילופי האיגרות בין הגנרלקומיסר קובה לממונה עליו.

מדוע אפוא הובאו לשם יהודים מוורשה? מתברר כי אנשי פלוגת העבודה של מחנה היער עמדו בקשר רצוף עם עמיתיהם אנשי הוואפן ס"ס בוורשה. מדי פעם נהגו הממונים הישירים על מחנה היהודים בבוברויסק לנסוע לוורשה וגם לטרנספרשטלה (Transferstelle, תחנת מעבר) שבגטו כדי להעביר ציוד והספקה למחנה היער, וכשעלה הצורך היה גטו ורשה גם מאגר זמין של ידיים עובדות. יצחק וטרשטיין העיד כי הרכבת שהובילה אותם מוורשה לבוברויסק כללה קרונות משא עמוסי ציוד צבאי כבד כגון טנקים ומקלעים.¹⁰⁶ מאחר שהאזור היה בתחום הממשל הצבאי הגרמני, הייתה מפקדת הס"ס והמשטרה מוגבלת בגיוס כוח אדם לעבודה, מפקדי מחנה ההספקה ניסו למצוא פתרונות בדרך עצמאית משלהם, וכך גויסו לעבודה צעירים יהודים מגטו ורשה.

אחת הסיבות להיעלמותו של מחנה היהודים בבוברויסק מן הרשומות היא שהמחנה לא היה כפוף למנהלת מחנות הריכוז של המנהל למשק וכלכלה (WVHA) של הס"ס בראשותם של אוסוולד פול (Pohl) ותיאודור אייקה (Eicke). הוא גם לא היה כפוף או

103 איר"ש, TR.10/2859.

104 ראו: עדות ג'ק שפיגל, איר"ש, O.93/15071.

105 Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector (eds.), *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941-January 1943*, New York: Holocaust Library (1989), p. 263.

106 עדות יצחק וטרשטיין, איר"ש, O.33/5272.

קשור לארגוני העבודה שמלט (Schmelt) וטודט, כפי שסבר בטעות רינגלבלום. אפשר להגדירו מחנה לעבודת כפייה שהיה מסונף לבסיס הספקה צבאי של הוואפן ס"ס והיה כפוף למשרד הראשי של הנהגת הס"ס (SS Führungshauptamt) בפיקודו של הנס יוטנר (Jüttner) ובו בזמן גם אתר רצח המוני כדוגמת מחנה מאלי טרוסטינץ שלייד מינסק, אם כי בממדים קטנים יותר.

בסתיו 1943, עם התקרבות הצבא האדום והתגברות מעשי ההתנגדות המקומיים לכיבוש הגרמני, פונו אסירי המחנות היהודיים משטחי הממשל הצבאי הגרמני בברית-המועצות מערבה, למרחב השליטה הגרמני בפולין הכבושה. הם טולטלו ממקום למקום ופוזרו במחנות רבים - מינסק, מיידנק, טרווניקי, בודזין, רדום, פלשוב, אושוויץ ועוד - וכעבור זמן מה, כשהלכה החזית והתקרבה לשטחי הרייך, הם הועברו למחנות בתחומי הרייך. אין פלא אפוא שרק מעטים כל כך שרדו במסע המפרך הזה, ושמעטים אף יותר אלה מהם שהיו נכונים להעיד ולספר את סיפורם. בדיעבד מתברר כי משפטם של אנשי הס"ס ששירתו בבוברויסק, שנערך בהמבורג בראשית שנות השבעים, שימש בין השאר גורם מזמן לחשיפתו ברבים של מחנה היער בבסיס ההספקה של הוואפן ס"ס ליד בוברויסק ושל הזוועות שהתחוללו בו. פשעי המלחמה שבוצעו בסמולנסק, לעומת זאת, לא הגיעו לדיון משפטי, ולכן נותרו קורותיו וקורות אלפי האסירים ששולחו אליו לוטים בערפל.